

הכרך הראשון של כתב העת **משפט, חברה ותרבות** במתכונתו זו, מוקדש לעיון ביחסי הגומלין של החברה החרדית עם המשפט הישראלי ועם היבטים גובלים הנוגעים אליו. עד לא־מזמן, רווחה בספרות המחקר הנחה כי החברה החרדית נוטה בכללותה להתייחס באמביוולנטיות למשפט המדינתי: מחד גיסא, היא שותפה פעילה לעיצובו של המשפט הישראלי; מהווה נמען של מערכת המשפט המדינתית ואף מזוהה כחברה אשר המשפט מתווה עבורה או מכיר לזכותה בהסדרים קבוצתיים ייחודיים. מאידך גיסא, חברה זו שומרת במקביל על בדלנות וריחוק מערכי החברה הכללית; מביעה בהקשרים מסוימים ספקנות וחוסר אמון בפסיקת בתי המשפט המדינתיים ומעדיפה להתדיין ולנהל את ענייניה במערכות משפט חלופיות.

אולם, הספרות הערכנית כיום בתחום מלמדת כי שגוי יהיה לנסות לתאר את יחס החברה החרדית אל המשפט המדינתי באופן כוללני מעין זה. למעשה, אמביוולנטיות החברה החרדית כלפי המשפט, נובעת באופן ישיר ממאפייניה התרבותיים הייחודיים: מדובר בחברה מגוונת מיסודה, מרובת זרמים וקבוצות, שכל אחד מהם טוען בדרכו שלו לכתר ה"חרדיות"¹. כך, למשל, על ציר החרדיות ניתן למקם בקצה האחד כאלו אשר שומרים באדיקות על אורח חיים בדלני ואינם מכירים עד היום בקיומה של מדינת ישראל ובמוסדותיה המשפטיים מטעמים הלכתיים; ובקצה האחר, ניתן לזהות את אלו המוגדרים כ"חרדים מודרניים"², אשר בוחרים להלך על התפר שבין "חרדיות" ל"ישראליות" ולהתערות באורחות החברה הכללית, בד בבד עם שמירה על אורח החיים החרדי שעל ברכיו התחנכו.

כרך זה מבקש אפוא להוסיף על המצוי בספרות המחקר העכשווית והמתחדשת העוסקת בחברה החרדית בישראל, ולהציע מסד עדכני של מידע וידע משפטיים בהקשרה.³ זאת, על

* בוגרי הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן, אוניברסיטת תל אביב; עורכי משנה בכתב העת **משפט, חברה ותרבות**.

1 מסיבה זו, מענה לשאלה "מיהו חרדי?" מעמיד תדיר בפני המחקר האקדמי והמשפטי בישראל קושי מתודולוגי מובהק של אפיון וזיהוי החרדים כקבוצה חברתית מובחנת, שאינו נפקד ממאמרי כרך זה גם כן. ראו למשל רון ש' קליינמן "הלכה והשקפה: יחסי גומלין – מאפייני פסיקות של דיינים חרדים במדינת ישראל בסכסוכים ממוניים" **משפט, חברה ותרבות** א 107, 111, הערה 14 (2018) (להלן: קליינמן). כן ראו בנימין בראון **מדריך לחברה החרדית** (2017); חיים זיכרמן **שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית** (2014) (להלן: זיכרמן); אביעד הכהן "מיהו אשכנזי? מיהו ספרדי? מיהו חרדי? הלכה, משפט ובית המשפט כמשקפי זהות ומכונניה" **משפט, חברה ותרבות** – **זהות יהודית** 127 (אשר מעוז ואביעד הכהן עורכים, 2014).

2 הגדרה חדשה זו נדונה אצל חיים זיכרמן ולי כהנר **חרדיות מודרנית: מעמד הביניים החרדי** (2012); ניסים ליאון "מבוא" **תרבות דמוקרטית** 9, 17 (2017).

3 אנו מזהים שמדובר במגמת כתיבה בספרות המשפטית בישראל, שהפציעה והתגברה בעיקר

רקע העובדה כי בעשור האחרון פוקדים את החברה החרדית בישראל תהליכים משפטיים, חברתיים ותרבותיים מואצים וחובקי-כול, התובעים ממנה להגיב אליהם לכאורה כמקשה אחת. ניסוחו הראוי של "כתב התגובה" מצד הקבוצות והזרמים השונים בתוככי החברה החרדית, הוא פתח לחיכוכים פנימיים, שמעמיקים את השוני בין חלקיה. מנגד, ניתן לזהות מופעים שונים המעידים על כך שבכוחם של תהליכים אלה גם לאחד בין החלקים השונים, לאור חשש משותף מפני כרסום ופגיעה בצביון החרדי ככלל.

י"ג מאמרי כרך זה, שעליהם יפורט להלן, הם עדות לכך. כל אחד מהמאמרים משקף את התמורות והתהליכים שחוהה החברה החרדית כיום בראי המשפט והתרבות, ואת האתגרים שאלו מזמנים לה.

מרבית מחברות ומחברי המאמרים בכרך זה מביאים עימם לכתיבתם תוכנות חוץ-משפטיות ואישיות, לאור נקודת החיבור שלהם עם החברה החרדית. אחדים מהם מגיעים מתוך החברה החרדית עצמה. אחרים מתבוננים עליה מבחוץ בעין ביקורתית או חוקרת. כך או אחרת, ברי

מאז ראשית שנות ה-2000, עת החלו להתפרסם פסקי דין עקרוניים רבים של בית המשפט העליון בנושא דת ומדינה, אשר הובילו לביקורת ציבורית ענפה כנגדם מצד החברה החרדית. אחד מהאירועים הזכורים ביותר בהקשר זה, למשל, הוא אירוע הפגנת הענק החרדית מול בית המשפט העליון בשנת 1999, אשר כונה בחברה החרדית "הפגנת החצי מיליון" לאור שיעור המפגינים החריג שהשתתף בה. על משמעויותיה של הפגנה זו, ראו למשל אצל אולין גורדון "הדלגיטימציה הזוחלת של חופש הביטוי" תכלת 7, 27 (1999). לכתיבה משפטית מקיפה בתחום המשפט והחרדים, ראו קליינמן, לעיל ה"ש 1, בעמ' 107-112 והמקורות הנזכרים שם; זיכרמן, לעיל ה"ש 1; בנימין בקרמן "הנעת שינוי חברתי בתחומי האוטונומיה של המגזר החרדי על ידי בית המשפט העליון – תקווה חלולה בגרסה ישראלית" משפטים מב 663 (2012); גילה שטופלר "המיעוט הערבי, המיעוט החרדי והתאוריה הרב-תרבותית במדינה יהודית ודמוקרטית" משפט, חברה ותרבות – משפט, מיעוט וסכסוך לאומי 11 (ראיף זריק ואילן סבן עורכים, 2017); שי שטרן "מדינת 'כל קהילותיה'?: הצעה לשינוי מערכת היחסים בין מדינת ישראל לקהילה החרדית" בפרט ובכלל 1, 175 (2015); ישי בלנק "איים של פלורליזם: היפרדות ושילוב דתיים וחילוניים בישראל" דין ודברים ו 85 (2011); גד ברזילי "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית" עיוני משפט כז 587 (2003). יש לציין כי כתב העת המשפטי תרבות דמוקרטית הגדיל לעשות והקדיש שני כרכים למאמרים משפטיים בחלקם, העוסקים כולם בחברה החרדית: מאמרי כרך 15 (2013) הוקדשו ברובם לדיון בבג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך, פ"ד סג(2) 398 (2009), המוכר כ"פרשת עמנואל", על שם בית הספר החרדי לנערות ביישוב עמנואל שבו הונהגה מדיניות הפרדה בין תלמידות מזרחיות לאשכנזיות; מאמרי כרך 17 (2017) הוקדשו לסוגיית "החרדיות המודרנית" (ראו לעיל ה"ש 2). זהו המקום להוסיף כי כרך זה של כתב העת משפט, חברה ותרבות לא נדרש במודע לסוגיית גיוס בחורי ישיבות לצה"ל, מן הסוגיות המשפטיות המרכזיות הנוגעות לחרדים בישראל, בשל מטרתנו לעסוק בסוגיות אחרות הנוגעות לחברה החרדית שטרם נדונו באופן ממצה. לדיון עדכני ונרחב בסוגיה זו, ראו אצל ידידה צ' שטרן וחיים זיכרמן בין אהל סיריים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2013). לכתיבה בולטת וותיקה יותר, ראו למשל דפנה ברק-ארו "גיוס בחורי הישיבות: בין דילמת השפיטות לדילמת האזרחות" מחקרי משפט כב 227 (2006); גדעון ספיר "גיוס בחורי ישיבות לצה"ל: הצעת מתווה לשיקולים הנורמטיביים הרלוונטיים" פלילים ט 217 (2000).

כי אוסף הקולות השונים שהכרך מאגד, אינו בהכרח מדבר כמקהלה אחת, וגם לא מביע תפיסות הרווחות בשיח המשפטי-אקדמי מצד אחד או זה הציבורי מהצד השני. בין הדוברות והדוברים השונים בכרך יש חילוקי דעות אידיאולוגיים וערכיים עמוקים. תרומתו הצנועה של הכרך היא בהיותו "גשר", המחבר בין הקולות השונים הללו ובין המקומות שמתוכם הם בוקעים. פרסום הכרך מהווה הזדמנות להציג לקוראות ולקוראים מכלול מגוון של כתיבה אקדמית והגות בין-תחומית, שיוכל להעשיר ולהרחיב את הכתיבה המשפטית על החברה החרדית ולהעמיק את היכרות הקוראים עם החברה החרדית ומאפייניה השונים במישור זה.

* * *

במאמר הראשון בכרך, מציג ד"ר חיים זיכרמן את אחת מנקודות המוצא המרכזיות שלו: העימות שבין החברה החרדית לבין מערכת המשפט בישראל. זיכרמן טוען כי זהו עימות משולש, שמתבטא ביחס לשלושה היבטים: מקורות הסמכות וחובת הציות לחוק (עימות נורמטיבי); תוכנם ותוקפם של החוקים החלים על השייכים לחברה החרדית (עימות הלכתי); ויחסי הכוחות הפוליטיים כפי שהם באים לידי ביטוי בפסיקת בית המשפט העליון בסוגיות של דת ומדינה, המפורשת על ידי חרדים כפסיקה הפוגעת בהם (עימות תרבותי). עימות זה מוביל לכך שבמשך שנים רבות אמון החרדים במערכת המשפט נמוך מאוד, כפי שהראו מדידים אמפיריים שבחנו את הנושא. בצד זאת, זיכרמן מראה כי בעשור האחרון מתרחש שינוי בתוך החברה החרדית – יציאת חרדים מחברת הלומדים אל עבר מוסדות להשכלה גבוהה, ובפרט בחירתם בלימודי משפטים. לשיטתו של זיכרמן, למגמה זו משמעות רבה בפתרון העימות המשולש: ראשית, היא תורמת לשינוי עמדות שליליות הרווחות בחברה החרדית כלפי מערכת המשפט, ובייחוד כלפי בית המשפט העליון, ובתוך כך היא מובילה לשגשוג של ארגוני זכויות בתוך החברה החרדית ולפלורליזם מחשבתי; שנית, היא מפתחת אוכלוסייה הנעדרת תשתית לימודי אזרחות ומעניקה לה "ארגון כלים תעסוקתיים", כלשונו של זיכרמן. במאמר נטען כי קיומם של עורכי דין מהחברה החרדית⁴ – ואף אולי שופטים חרדים בעתיד⁵ – יוכל לסייע בתיווך שבין החברה החרדית לחברה הישראלית הכללית, וליצור שותפות אמיתית, ובד בבד להגדיל את האמון והלגיטימציה במערכת המשפט.

4 בשנת 2014 הוקם בלשכת עורכי הדין בישראל פורום עורכי הדין החרדים, "חרדים למשפט", שמטרתו "לייצג את המגזר החרדי במסדרונות הלשכה ולסייע לאלפי עורכי דין המשתייכים למגזר זה בישראל". ראו הודעת דוברות לשכת עורכי הדין "חרדים למשפט: לראשונה הושק פורום חרדי בלשכת עורכי הדין" לשכת עורכי הדין 2014.8.6. <https://goo.gl/ap9PGQ>. מעניין לציין בהקשר זה כי עבור חוגים מסוימים בחברה החרדית, בחירה בעריכת דין נחשבת לשנויה במחלוקת, לאור אופיו של המקצוע, אשר עשוי להוביל להתנגשות עם עקרונות הלכתיים, הגם שאין כל איסור הלכתי לעסוק בו. ראו Roy Simon, *Should Orthodox Jews Become Lawyers*, 11 TORAH U-MADDA J. 254 (2003); Russell G. Pearce, *The Jewish Lawyer's Question*, 27 TEXAS TECH L. REV. 1259 (1996); אביעד הכהן "ובכן לך הכל יכתירו, לאל עורך דין: עו"ד יישמע?" – על פרקליטים ועורכי דין "פרשת השבוע 91 (פרשת האיזנו, התשס"ג).

5 שופטים המנהלים אורח חיים חרדי אינם חזון נפרץ בבתי המשפט הממלכתיים (לעומת שיעורים הגבוה בבתי הדין הממלכתיים והפרטיים). לנתונים עדכניים המבססים את האמור, ראו אלון חספר מקום ליד השולחן: על ההרכב החברתי של הרשות השופטת 46-47 (עבודת גמר לתואר

בצד היתרונות שמונה זיכרמן לרכישת השכלה, והשכלה משפטית בפרט, שילוב חרדים בהשכלה גבוהה הוא מושא לביקורת אקדמית ופמיניסטית ענפה, כפי שמלמד מאמרה של פרופ' נויה רימלט. בחירתם של חרדים לפנות לאפיקים אקדמיים, הובילה להיווצרותם של קמפוסים חרדיים בתוך מוסדות "כלליים" באופיים וכן להתפתחות מסלולי לימוד "מותאמים", שבהם מונהגת באופן מובנה הפרדה מגדרית בין גברים לנשים, הבאה לידי ביטוי לא רק בחלוקה מגדרית של מסלול הלימוד, אלא גם בהתאמת תוכני הלימוד וזהות המרצים לאוכלוסיית הלומדים. המועצה להשכלה גבוהה מצדדת במתכונת זו, שאותה היא רואה בכחינת הסדר בלעדי, המסייע בקידום ובשילוב חרדים באקדמיה – תכלית שהתועלת בצידה גבוהה יותר על כפות המאזניים, אל מול הפגיעה בערכים ליברליים כמו שוויון או מניעת הדרת נשים.⁶ רימלט יוצאת כנגד תפיסות אלו, בטענה כי הן מבוססות על הבנה מוגבלת של תפקיד המשפט והמדיניות הציבורית בהקשרים רב-תרבותיים, ככלי למתן מענה

"מוסמך במשפטים", אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2018) (להלן: **חספר**); עד היום, למשל, מקובל לראות בשופט בית המשפט העליון, ד"ר יצחק קיסטר (1995-1999), כחרדי היחיד שכהן בו אי פעם (מונה לשיפוט בשנת 1945 על ידי שלטונות המנדט הבריטי וכיהן כשופט בבית המשפט העליון בין השנים 1965-1975). ניסיונות מאוחרים יותר למנות שופט חרדי לעליון לא צלחו מאז (**חספר**, שם). לדיון על אודות הסיבות והמניעים הגורמים לחרדים להימנע מבחירה לכהן כשופטים בערכאות השיפוט הממלכתיות, ראו חיים ה' כהן "על ערכאות של גויים ועל ערכים של יהודים" **משפט וממשל** ד 299 (1997); דניאל פרידמן "מינוי שופטים ושאלת מינוים של חרדים לבתי המשפט הממלכתיים" **המשפט** ד 405 (1998); מנחם מאוטנר "מינוי שופטים לבית המשפט העליון בחברה רב-תרבותית" **מחקרי משפט** יט 423, 454-455 (2003).

יש לציין כי בעת העבודה על כרך זה, אירעו שני אירועים אשר הוגדרו ככלי התקשורת בארץ ובעולם כ"היסטוריים" ביחס למינוי שופטים מהחברה החרדית: ביום 22.12.2016 הושבעה לשיפוט עו"ד רחל פרייר (Rachel Freier), יהודייה חרדית-חסידית, לשיפוט בבית המשפט המחוזי של מדינת ניו יורק. ראו *In First, Hasidic Woman Elected to Serve as Civil Court Judge in NY State*, JEWISH TELEGRAPH AGENCY (Sep. 14, 2016, 06:19 PM), <https://goo.gl/3Cee3v>; Sharon Otterman, *Judge Ruchie, the Hasidic Superwoman of Night Court*, NEW YORK TIMES (Nov. 17, 2017), <https://goo.gl/vNK7Wh>, 27.3.2018. במקביל, ביום 27.3.2018 הושבעה לשיפוט בישראל עו"ד חוי טוקר, אשר מונתה לתפקיד שופטת בית משפט השלום בירושלים. בדומה לשופטת פרייר שתוארה: "השופטת החרדית הראשונה בעולם", השופטת טוקר תוארה ככלי התקשורת המקומיים: "השופטת החרדית הראשונה בישראל". ראו יעל פרידסון וטובה צימוקי "עשתה היסטוריה: הושבעה השופטת החרדית הראשונה בישראל" **ynet** 27.3.2018; <https://goo.gl/SXMrGY>; ריקי רט "השופטת החרדית ששברה את תקרת הזכוכית" **מקור ראשון** 6.3.2018; <https://goo.gl/9R7SWu>.

6 השוו חיה גרשוני ורבקה לרנר "גלימה צנועה" – החינוך המשפטי החרדי בהיבט מגדרי מעשי משפט ט 211 (2017). כן ראו יופי תירוש "זכור את השוויון לקודשו" **הארץ** 23.3.2018; Yofi Tirosh, *Diminishing Constitutional Law: The First Three*; <https://goo.gl/Kcsmtm>; *Decades of Women's Exclusion Adjudication in Israel*, ICON: INT'L J. CONST. L. (forthcoming, 2019). מנגד ראו למשל יובל אלבשן "אין קשר בין ההפרדה בכפר סבא למחיצה באוננו" **הארץ** 16.5.2018; <https://goo.gl/7R6XUo>.

מוסדי לצרכים דתיים ותרבותיים קבועים מראש של קבוצת מיעוט כזו או אחרת. רימלט גורסת כי בהקשר הישראלי, ומכוחה של העמדה הרב־תרבותית, ההפרדה המגדרית מוצגת ככזו המצויה בליבת הזהות התרבותית של הקהילה החרדית ולכן נדרשת התאמתו של המרחב האקדמי לצרכים נתונים וקבועים מראש של קהילה זו. עם זאת, בחינה ביקורתית של האופן שבו צמחו תוכניות ההפרדה באקדמיה חושפת תמונה מורכבת בהרבה, המערערת על הנחות אלו באשר ליחסים שבין המדינה לתרבות המיעוט החרדי, ובמרכזו טענתה של רימלט כי המסגרות האקדמיות הנפרדות, לא רק נתנו מענה לצרכים קיימים של הציבור החרדי, אלא גם עיצבו את דפוסי ההשתלבות של הציבור החרדי במוסדות להשכלה גבוהה ותמיכתו בפרקטיקת ההפרדה.

עוד בענייני חינוך והשכלה: מרתק להיחשף למשנתו של הרב יהושע פפר, המשמיע במאמרו קול פנים־קהילתי ייחודי. פפר בוחר להשתמש ב"ארגז הכלים" של ההגות הליברלית כדי לנמק מדוע אין להצדיק בשם זכות הילד החרדי לאוטונומיה אישית את התערבות המדינה בחינוך החרדי, לטובת לימודי אזרחות. לראיתו, אוטונומיית הקהילה החרדית גוברת על אוטונומיית הילד החרדי, ומשום כך התערבותה של המדינה בחינוך החרדי אינה מהווה מדיניות רצויה – למרות הטעמים שבשמשם היא מבקשת לפעול, דוגמת חינוך למעורבות אזרחית, ללמידה על ערך השוויון וכיו"ב. פפר מוסיף ומציג טיעון שייתכן כי ישמע קונטרברסלי ל"אוזן ליברלית", שלפיו נדרשת הקפדה יתרה דווקא על כך שלחברה החרדית תהיה זכות אוטונומית לחנך את ילדיה על ברכי משנתה, שבה היא רואה, כלשונו, כ"אופציה בלעדית לחיים הטובים והנעלים". עם זאת, פפר מבחין בין החינוך הציבורי או הזוכה למימון ציבורי לבין החינוך הפרטי. כאשר מדובר בחינוך ציבורי, סבור פפר כי יש מקום לכך שהמדינה תתבע את זכותה להתערב בחינוך החרדי, ובלבד שיוצג במתכונת "רזה" של ה"אני מאמין" שלה בהיבט לימודי האזרחות והדמוקרטיה, כדי לאפשר את שילובו ההולם גם בחינוך החרדי.

"ארגז הכלים" הרצוי בתחום החינוך החרדי ושאלת מימונו ממשיכים להדהד גם במחקרה האמפירי־השוואתי רחב היריעה של ד"ר לטם פרי־חזן. פרי־חזן בוחנת את תוכניות הליבה בבתי ספר חרדיים לבנים, ובפרט את תקצובן בארבעה מקומות בעולם שבהם יש ריכוז אוכלוסין גבוה של יהודים חרדים: בישראל, בניו יורק, באנגליה ובבלגיה. פרי־חזן מראה כי מדיניות החינוך אשר מעודדת בתי ספר חרדיים לאמץ תוכניות ליבה, ולא להתנגד אליהן באופן מוחלט, היא באמצעות התניות מימון, והיא יעילה יותר מאשר מדיניות הכופה על בתי ספר חרדיים לשלב לימודי ליבה, שאינה מיושמת בפועל. אל מסקנה זו מגיעה פרי־חזן באמצעות שימוש במתודולוגיה מחקרית הכוללת בחינה של הסוגיה בפרספקטיבה השוואתית, באמצעות עדשה נורמטיבית ועדשה חברתית־משפטית. העדשה הראשונה משמשת לבחינת איזון בין זכויות ילדים, זכויות הורים ואינטרסים חברתיים. העדשה השנייה בוחנת את דרכי עיצובה של החקיקה כטקסט משפטי הנוגע ללימודי ליבה, את השדות החברתיים שבה היא עוברת ואת מפגשיה עם הסוכנים שמפעילים אותה בתחנות השונות. לטענת פרי־חזן, אין להסתפק בנייתו סוגיית לימודי ליבה דרך העדשה הראשונה, ויש לבחון את הדרך שעוברת החקיקה אל יישומה בבתי הספר. להשקפתה של פרי־חזן, לעיתים עדיף לוותר על טקסט משפטי המשקף איזון ערכי ראוי בין זכויות שונות לאינטרסים חברתיים, לטובת תוצאות מעשיות, המרחיבות את היקף הילדים החרדים אשר מממשים את זכותם לחינוך.

מאמרו של פרופ' מנחם מאוטנר מחבר בדרכו הייחודית בין כמה סוגיות שנדונו לעיל: הזכות לאוטונומיה, חינוך, מגדר ומעמדן של נשים חרדיות. מאוטנר מציין בראשית מאמרו כי ניסיון של בן תרבות אחת להבין פרקטיקה בתרבות אחרת כרוך ב"קשיים אינטלקטואליים לא-פשוטים". אולם, הוא בוחר בכל זאת ליטול על עצמו את האתגר ולהרהר בהצדקות לתופעה התרבותית של הדרת נשים חרדיות מלימוד תורה. ייתכן שיהיו קוראות וקוראים אשר יסברו כי עצם העיסוק בתופעה זו הוא פרדוקסלי: הכיצד תיתכן הדרה מפרקטיקה אשר באופן קונצנזואלי למדי נתפסת בחברה החרדית ואף מחוץ לה כנחלתם של גברים בלבד? למצער, יהיו אשר יחשבו כי מדובר בפטרנליזם-חילוני, המנותק מהבנת המכניזם הפנימי שמניע את החברה החרדית. מאוטנר ער ומודע לביקורות הצפויות הללו. אולם, לשיטתו, שאלה ראויה יותר שצריכה להישאל היא מה תוצאתה של תופעה זו דה-פקטו מבחינה הומניסטית. מאוטנר גורס כי הדרתן של נשים חרדיות בפועל – כתופעה תרבותית נתונה – מובילה לפגיעה משמעותית בשגשוגן וביכולתן לממש את הכישורים האנושיים שלהן.⁷ כדי לנמק טענה זו וכדי לנסות להתמודד עם ביקורת נגד מתוך הקהילה החרדית, משתמש מאוטנר במושגים של התרבות החרדית עצמה ואף מראה כיצד מושגים של התרבות הליברלית נכשלים בניסיון לתת לה מענה הולם. המאמר תולה את ההצדקות לשילוב נשים בלימוד התורה ב"טעמים הומניסטיים כלליים", שנושאת הדגל שלו היא תנועת הפמיניזם הדתי, הצפויה בעיניו להביא את קולות הבשורה והשינוי.⁸

7 טיעון זה עומד בבסיס מאבקים משפטיים של נשים חרדיות בשנים האחרונות. במישור המשפט הציבורי, ראו למשל בג"ץ 1823/15 **בן-פורת נ' רשם המפלגות** (פורסם בנבו, 10.1.2019) (עתירת ארגוני נשים נגד מדיניות מפלגת "אגודת ישראל", אשר ס' 6א לתקנון המפלגה אינו מאפשר לנשים להתמודד למפלגה. לאחר דין ודברים בין הצדדים, בג"ץ הורה למפלגה להסיר את המילה "איש" מס' 6א) לתקנון וכך הוסרה המניעה המשפטית-טכנית מפני קבלת נשים למפלגה. בנוסף, ניתן תוקף להצהרת המפלגה כי הוראת ס' 6(ד) לתקנון אינה מונעת מאישה חברות במפלגה); תב"כ 17/20 **רשימת "ובזכותן – חרדיות עושות שינוי" נ' יום ליום תקשורת (2002) בע"מ** (פורסם בנבו, 18.2.2015) (שם נדחתה בקשת נשים חרדיות לכפות על עיתון מפלגתי חרדי לפרסם את מודעת הבחירות שלהן); בג"ץ 6769/13 **קוליאן נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו, 6.11.2013) ובג"ץ 7717/13 **קוליאן נ' שר האוצר** (פורסם בנבו, 2.10.2013) (שם נדחו עתירות לחיוב המדינה להתנות מימון בחירות בהכללת נשים ברשימה). במישור המשפט הפרטי, ראו למשל רע"א 6897/14 **רדיו קול ברמה נ' קולך – פורום נשים דתיות** (פורסם בנבו, 9.12.2015) (בית המשפט העליון אישרר ניהול תובענה ייצוגית על ידי ארגון נשים דתיות נגד תחנת הרדיו החרדית "קול ברמה" שסירבה להשמיע נשים) ות"צ (מחוזי י-ם) 20-12-08-23955 **קולך – פורום נשים דתיות נ' קול ברמה בע"מ** (פורסם בנבו, 20.9.2018) (שם פסק בית המשפט המחוזי פיצוי של 1,300,000 ש"ח לטובת מאזינות התחנה שנפגעו ממדיניותה וכן לנשים אשר נמנעו מלהאזין לתחנה בשל מדיניות זה. סכום הפיצוי יועבר לקרן תובענות ייצוגיות, שתחלק את הסכום לטובת תוכניות להעצמת נשים מסורתיות, דתיות וחרדיות. ראו אבישי גרינצייג "תחנת הרדיו 'קול ברמה' תשלם פיצוי בסך מיליון ש"ח כיוון שסירבה להשמיע נשים" **מעריב** 20.9.2018 (<https://goo.gl/bHZ3tg>).

8 לסקירה עדכנית ומקיפה על מחקר פמיניסטי במדעי היהדות, על סוגיו השונים, ראו רונית עיר-שי "בין ניתוח פמיניסטי לניתוח מגדרי בחקר חז"ל ובהלכה המודרנית: הומוסקסואליות והבניית הגבריות כמקרה מבחן" **דיני ישראל** לב 249, 254-268 (2018). לספרות העוסקת

היותן של נשים שחקניות משמעותיות בשינוי שחוהו כיום החברה החרדית בישראל, ניכר גם במישור הכלכלי. החברה החרדית בישראל מקדשת כאמור את מודל "חברת הלומדים",⁹ שעל פיו גברים חרדים מתמקדים בעיקר בלימוד תורה ואילו נשים משמשות כמפרנסות עיקריות. בצד היותו מודל תרבותי-חברתי, מודל חברת הלומדים הוא גם מודל כלכלי. אומנם אין בהכרח מדובר במודל כלכלי שהוא בבחינת חזות הכל ביחס לכלל הקבוצות החרדיות באשר הן, אך זהו בוודאי מאפיין מרכזי בתרבות החרדית-הישראלית. מודל זה משפיע בין השאר על מדיניות כלכלית, כדוגמת קצבאות הבטחת הכנסה המוענקות למשפחות חרדיות מקופת המדינה,¹⁰ על פיתוחם של מנגנונים כלכליים חלופיים פנים-קהילתיים להתמודדות עם בעיות של עוני או מחסור¹¹ ועל בחירתן של נשים להשתלב בשוק התעסוקה, בעוד בן זוגן מקדיש את עיקר יומו ללימוד התורה. התהליכים השונים שעוברת החברה החרדית בדור האחרון, מחייבים מחשבה מחודשת באשר למדיניות הכלכלית הראויה שתתאים לצורכי החברה החרדית בישראל ולמאפייניה, כך שתוביל לשגשוגה התרבותי מחד גיסא ולהשתלבותה היצרנית בשוק התעסוקה מאידך גיסא. בניסיון לתת לשאלות אלו ולרבות אחרות מענה, הוקמו בשנים האחרונות בישראל כמה גופי ידע, המתמקדים במחקרי מדיניות הנוגעים לחברה החרדית. מתוכם ניתן למנות בין השאר את המרכז לחקר החברה החרדית,¹² אשר מפרסם את כתב העת **חקר החברה החרדית** ואת המכון החרדי למחקרי מדיניות.¹³ המכון האחרון, שאליו משתייכים כמה מכותבי המאמרים בכרך, הרים תרומה משמעותית בפרסומים כלכליים-אמפיריים שנדרנים כיום על ידי מעצבי מדיניות. שני מאמרים כלכליים שמתכתבים עם עבודת המכון רואים אור לראשונה בכרך זה.

שלושה מהחוקרים המובילים במכון החרדי למחקרי מדיניות, ניצה (קלינר) קסיר, ד"ר שלומית שהינו-קסלר ואסף צחור-שי, מתמקדים בשאלת יציאתן של נשים חרדיות לשוק התעסוקה המבטאת, כלשונם, מצב של "בין בחירה לאין ברירה". החוקרים מצביעים על כך שאומנם נשים חרדיות השתלבו בשוק התעסוקה, אך מדובר בהצלחה חלקית שאינה באה לידי ביטוי בפרמטרים איכותיים הנוגעים לשכר, לקידום ולהיקף משרה. החוקרים מתמקדים במאמרם בפרמטר האחרון – היקף המשרה – ובוחנים באמצעות מחקר אמפירי-אקונומטרי

כנינונו של המושג "פמיניזם חרדי" בפרט ראו אסתי רידר-אינדורסקי ושאנין נראות – פמיניזם חרדי: המקרה של 'לא נבחרות לא בוחרות' (2018); אורלי צרפתי "מנשים שקופות לנשים נוכחות: מאבקן של נשים חרדיות על ייצוגן בכנסת ה-20" מגדר 4, 1 (2015); נחמה דינה (רידי) שור "לקראת פמיניזם חרדי" מקור ראשון 25.5.2018. <https://goo.gl/mNGFiu>. השור שולמית אלמוג ולטם פריי-חזן "דת, מגדר ומשפט בפרשת עמנואל: מילים, קולות ופרשנויות" עיונים בשפה וחברה 5, 205 (2012) (אלמוג ופריי-חזן עוסקות בהיבטים סמנטיים וכיצוגיים טקסטואליים של "קול חרדי נשי, המשרטט אופציה של התנגדות למהלכים של הדרה").

9 ראו מנחם פרידמן **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים** 80-87 (1991).
10 ראו למשל יורם מרגליות "קצבאות הילדים" ספר ברנזון כרך ב – בני סברה 733 (אהרן ברק וחיים ברנזון עורכים, 2000).

11 דוגמה בולטת לכך היא הגמ"חים – קרנות גמילות חסדים, המשמשות בציבור החרדי להלוואות על בסיס תרומות או לפיקדונות ללא ריבית.

12 לפירוט על אודות המרכז, ראו באתר הרשמי: <https://www.haredisociety.org>.

13 לפירוט על אודות המכון, ראו באתר הרשמי: <https://machon.org.il>.

את הסיבות והגורמים השונים לפשר היקף המשרה הנמוך של נשים חרדיות. בעשותם כן, הגיעו החוקרים לידי שני ממצאים חדשניים: האחד, נשים חרדיות רבות בוחרות במשרה חלקית שלא מרצון, ולו הרבר היה תלוי בהן – אזי היו מגדילות את היקף המשרה; השני, הימצאות ילדים במשק הבית כגורם שיש בכוחו לצמצם את היקף המשרה של אישה חרדית, מהווה גורם מרכזי, אך בעל השפעה קטנה באופן בולט על בחירתן של נשים חרדיות להפחית שעות עבודה, בהשוואה להשפעה של גורם זה על שעות העבודה של נשים יהודיות לא-חרדיות. בצד ממצאים אלו, החוקרים מציגים כיווני מחשבה אפשריים וראשוניים בשאיפה להוביל לשינוי מדיניות בתחום בעתיד.

ומהאישה כמפרנסת עיקרית אל משק הבית החרדי עצמו: פרופ' יורם מרגליות, המשמש כעמית בכיר במכון, ושלמה טייטלבוים, חוקר במכון, עוסקים בשאלת מיסוי משק הבית והשלכותיו על משק הבית החרדי. מרגליות וטייטלבוים סבורים כי בשלה העת לשנות את שיטת המיסוי הקיימת של משק הבית כדי ליחס באופן מדויק את ההכנסה לנישום, ובתוך כך הם ערים לשינויים שהחברה החרדית עוברת ולהשפעה של הצעת מדיניות זו על משק הבית החרדי. יוטעם כי השינוי אינו מתמקד במשק הבית החרדי לבדו, אלא נושא בשורה של ממש למיסוי משקי בית בישראל. כיום מס הכנסה אינו מקיים שוויון בהתעלמו מקיומם של ילדים בעת חישוב המס המוטל על הנישומים; ההתחשבות בקיומם של ילדים נעשית באמצעות מתן נקודות זיכוי בגין ילדים, וזאת רק במקרה שבו בני הזוג מדווחים בנפרד, דיווח שהפך לנפוץ, בין השאר, עקב העיוות במדיניות מיסוי זו. לפיכך, מרגליות וטייטלבוים מציעים נקודת ראות חדשה: מיסוי ההכנסה המשפחתית על פי מספר הנפשות (המתוקנות) החיות בה. משנתם המיסוית של מרגליות וטייטלבוים מודגמת באמצעות מקרה הבוחן של המאמר, העוסק במשק הבית החרדי. ככל שמעצבי מדיניות יבחרו לאמץ את המוצע על ידי מרגליות וטייטלבוים, יהיה בכך, לשיטת המחברים, להוביל לידי מדיניות מיסוי שוויונית, ובהקשר של משק הבית החרדי גם יתמרץ את השתלבותם של גברים חרדים בשוק התעסוקה. משק הבית החרדי הוא אך מקרה פרטי של חיים קהילתיים ייחודיים לחברה החרדית. חיי הקהילה החרדיים מתנהלים בישראל במרחבים השואפים להיות, או שהינם בפועל, אוטונומיים.¹⁴ עם זאת, הדרישה החרדית לאוטונומיה מרחבית היא רחבה, ולכן היא מתקשה לעיתים למצוא את מבוקשה המלא למול מערכת המשפט הישראלית.

ד"ר שי שטרן מראה במאמרו כי חרף דחיית תביעותיה השונות של החברה החרדית לאוטונומיה לאורך השנים, המשפט הישראלי דווקא הכיר בזכותה של החברה החרדית לאוטונומיה מרחבית, דהיינו לקיום אורח חיים שאינו פלורליסטי במרחב אוטונומי ובדלני. שטרן מצביע על כך שהמשפט הישראלי אימץ תפיסה פלורליסטית מהותית כבסיס למדיניות ביחס לתביעותיה של החברה החרדית לאוטונומיה, ואולם מדובר באימוץ חלקי. אימוץ חלקי זה, לטענת שטרן, מעלה שני קשיים נורמטיביים עיקריים: האחד, הקושי להצדיק את ההבחנה בין תביעות החברה החרדית לאוטונומיה מרחבית לבין תביעותיה לאוטונומיה בתחומים אחרים; השני, ההכרה באוטונומיה המרחבית של החברה החרדית נעדרת תשתית נורמטיבית ליצירת הבחנה בין תתי-קהילות חרדיות השונות. לפיכך, לגישת שטרן, על המשפט הישראלי לדבוק באימוץ מלא של התפיסה הפלורליסטית המהותית המחייב

14 ראו עמנואל סיון "תרבות המובלעת" אלפיים 4, 45 (1991).

הקפדה על שלושה תנאים: מניעת החצנה של נורמות פנים-קהילתיות אל המרחב החיצוני לקהילה; מניעת הרחבת הפגיעה באוטונומיה האישית של חברות וחברי הקהילה; בחינת מידת הזדקקותה של הקהילה לאוטונומיה לצורך מימוש תפיסת הטוב המוחזקת בידי חברותיה וחבריה. עמידה על שלושת התנאים הללו תביא למדיניות ראויה וצודקת יותר ביחס לתביעותיה של החברה החרדית לאוטונומיה בכלל התחומים.

זווית אחרת, סוציולוגית-גיאוגרפית, לאתגרים שעיימם מתמודדת החברה החרדית במישור המרחבי, מצויה במאמרה של ד"ר לי כהנר. באמצעות מחקר מקיף המבוסס על כלים ומחקרים קודמים מתחומי הגיאוגרפיה והסוציולוגיה, כהנר מציגה באופן מעמיק ומפורט את מגוון ההיבטים של התפתחות המרחב החרדי בישראל לנוכח השינויים שפוקדים את החברה החרדית. תחילה, עומדת כהנר על התהליכים המרחביים שעוברת החברה החרדית לאורך השנים ועל קבוצות האוכלוסייה המרכיבות מרחבים אלו – החרדים הקלאסיים, החרדים המודרניים וקבוצות השוליים (החרדים המזרחים ובעלי התשובה). לאחר מכן מציגה כהנר את המבנים המרחביים המאפיינים את החברה החרדית, על היתרונות והחסרונות שבהם, וכן כיצד יכול כל אחד מהם לתת מענה לבעיות שונות, הן של קבוצות האוכלוסייה החרדית והן ליישוב החיכוך עם האוכלוסייה הכללית. לבסוף, מניחה כהנר את התשתית למדיניות תכנונית עתידית באמצעות הצעת פתרונות דיור לקבוצות האוכלוסייה השונות תוך שימוש במבנים המרחביים הקיימים.

עיסוק בסוגיות מרחביות ובשאלת האוטונומיה המרחבית, מחייב גם דיון במוגבלות. כפי שמלמד המודל החברתי של המוגבלות שפותח בארצות הברית בסיומה של המאה הקודמת, המוגבלות היא אינה בהכרח טרגדיה אישית, כי אם חסם חברתי שניתן לצלוח. לשם כך, דרושה פעילות משפטית ורגולטורית שתטיב עם שגרת חייהם של אנשים עם מוגבלויות ותהפוך את המרחב לנגיש ומזמין יותר עבורם. ברם, אין לכחד כי בצד השינוי המשפטי-רגולטורי, נדרש גם שינוי תודעתי-חברתי, אשר יוביל להכלה ולתמיכה חברתית באנשים עם מוגבלויות ולפיתוח שיח של שוויון וזכויות לאנשים אלו. זוהי הסוגיה שבה מתמקד מאמרה של עו"ד חיה גרשוני, הבוחנת את יישומו של שיח שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלויות בחברה החרדית. שיח זה מורכב ממודלים סוציולוגיים שונים בתחום חקר המוגבלות, שכל אחד מהם מציג זווית ראייה או עמדה אחרת על המוגבלות. גרשוני מראה כי המודל הרווח כיום בחברה החרדית הוא "מודל הצדקה" שהינו בעל "אופי פטרוני", לדבריה, התופס אנשים עם מוגבלויות כמי שחוו טרגדיה אישית ועתה נמנים עם אלו שזקוקים לחסדי אחרים ולרגשות רחמים וחמלה. יחס קהילתי כלפי אנשים עם מוגבלויות כראי מודל זה גורם לכך שאנשים עם מוגבלויות חרדים אינם ממצים את זכויותיהם ומודרים מאתרים חיוניים בתרבות החרדית, דוגמת מוסד השידוכים. לפיכך, מציעה גרשוני לעבור למודל הדיסמודרנסיטי, שרואה במוגבלות תופעה אנושית ואוניברסלית של תלות הדדית. בעיניה, שיח שוויון וזכויות כראי מודל זה בחברה החרדית, יוכל להעצים אנשים עם מוגבלויות המשתייכים אליה, לתרום לתדמיתם ולסייע להם להשתלב בחיי הקהילה.

מאמר חלוצי שרואה אור בכרך, ודן בהיבטים קהילתיים גם כן, הוא מאמרו של פרופ' רון ש' קליינמן. המאמר שופך אור על סוגיה משפטית שלא נדונה עד כה בספרות המחקר: מאפייני פסיקות ממוניות של דיינים חרדים בבתי דין ממלכתיים ופרכיים בישראל בפרספקטיבה כלכלית, סוציולוגית ואידיאולוגית. על פניו, ניתן לסבור שמטרת פסיקה ממונית היא

לשקף הכרעה בסכסוך משפטי בין שני צדדים על מחלוקת כספית באמצעות יישום כללים משפטיים ברורים, הגם שבמקרה זה מדובר בשימוש בכללים הלכתיים. בצד זאת נדרשת הנמקה שיפוטית בהירה שחיונית לא רק לשם הגעה לתוצאה משפטית צודקת וראויה המתישבת עם הדין המדינתי, אלא גם חיונית ליצירת ודאות משפטית לנמעני המשפט המבקשים לקבל את יומם בבית הדין. והנה, קליינמן מראה באמצעות שני מקרי בוחן – האחד, ויתור לא-חוקי של עובדים במוסדות חינוך חרדיים "מוכרים שאינם רשמיים" על זכויותיהם הסוציאליות והשני, דיני בתים משותפים והפרת חוקי הבנייה – כי רוב גדול של הדיינים החרדים נותנים תוקף לפרקטיקות שאומנם מקובלות בתרבות החרדית, אך מנוגדות למשפט האזרחי בישראל ולתכליות החוק. לשיטתו, לא ניתן להבין פסיקה זו, ללא הירדרות לנרטיבים ולמאפיינים מובלעים, השאובים מהתרבות החרדית ומאפייניה בישראל, העומדים לעיתים ביסודה. בכך, קליינמן מפרך פרדיגמה רווחת ושגויה, לשיטתו, שלפיה פסיקה ממונית על ידי דיינים אינה תלויה השקפה. בשולי מאמרו טוען קליינמן כי הממצאים המחקריים עשויים לשמש בעתיד לשם מחקר על פסיקה דיינים חרדים בתחום דיני המשפחה ולבאר את פשרם.

קליינמן עוסק, אם כן, בבתי דין פרטיים כפותרים סכסוכים ממוניים, ואילו מאמרו של פרופ' עמיחי רדזינר בוחן לראשונה את פעילותם של בתי הדין הרבניים בתחום דיני הגירושין. כפי שמלמדים ממצאי מחקרו, מסתבר כי היקף הדיינים בתחום זה אינו מבוטל מבחינה מספרית אף הוא. בחלקו הראשון של המאמר מנסה רדזינר לבחון מדוע בעלי דין בוחרים דווקא במסגרת זו לצורך סיום קשר הנישואין – הן מהחברה החרדית והן מחוץ לה – בייחוד לנוכח הקשיים המשפטיים שבתי הדין הרבניים מערימים על המתדיינים: החל מההצדקה העצמית (השנויה במחלוקת) של הדיינים, עובר בדרך שבה הם מטפלים בסידור הגיטין וכלה בסוגיות נלוות לגט, כמו חלוקת הרכוש בין בני הזוג. בחלקו השני של המאמר חושף רדזינר את מערכת היחסים המקצועית המורכבת בין בתי הדין הפרטיים לבין בתי הדין הממלכתיים, שלעיתים מביאה לשיתוף פעולה בין שני הגופים, ולעיתים מלווה במתח חריף, שעשוי לבוא לידי ביטוי, למשל, בערעור שמעלים דיינים "פרטיים" על כשרות הגיטין שסודרו בבתי הדין הממלכתיים.

בצד המתח שבין המוסדות המשפטיים השונים, ישנו גם מתח מוכנה ופנימי עבור מי שבוחר לעסוק בחברה החרדית בתחום המשפט, על שלל רבדיו, לאור שאלת "הנאמנות הכפולה" – מצב דברים שבו משרת ציבור נמצא בתווך שבין אידיאולוגיה פרטית ואישית שהוא דבק בה אל מול פרקטיקה מקצועית, במקרה זה, משפטית, שהוא נדרש אליה. אין מדובר בתופעה ייחודית רק לחברה החרדית, אך במציאות הישראלית, היא פוגשת לא פעם את החברה החרדית בצומתי הכרעה קשים. פרופ' אביעד הכהן עוסק בסוגיה תיאורטית זו במאמרו ומציג שורת מקרים ודוגמאות הממחישים מורכבות זאת. הכהן טוען כי מדובר במצב דברים הרווח במציאות של משרת הציבור החרדי – יהא אשר יהא: חבר כנסת, שופט, דיין, ראש עיר, פקיד בכיר או זוטרו וכיו"ב, אך הוא מוצא את פתרונו בדרכי התמודדות שונות שאובות בחלקן מדין התורה עצמו, ומאפשרות למשרת הציבור לבצע את עבודתו נאמנה תוך הימנעות ממצבים של פעולה תחת "נאמנות כפולה" או "ניגוד עניינים".

מאמרו של הכהן נכתב בין השאר על בסיס שיחות שערך עם המשנה לנשיאת בית המשפט העליון (בדימוס), השופט אליקים רובינשטיין. השופט רובינשטיין מכיר את

החברה החרדית היטב והיא שזורה עמוקות בקורות חייו האישיים. את דרכו המקצועית הענפה עשה בשירות הציבורי, בתפקידי מפתח שונים, ובכללם היועץ המשפטי לממשלה ושופט בבית המשפט העליון. בכל התחנות שבהן צעד, נדרש השופט רובינשטיין, כמשרת ציבור, לאזן בין האינטרס הקהילתי-חרדי לבין עקרונות וצורכי המדינה. ביקשנו ממנו לחלוק עימנו את רשמיו ממפגשיו עם החברה החרדית, ולספר על הלבטים, על הרגעים הקשים ועל ההכרעות. השופט רובינשטיין הסכים בחפץ לב להצעה ואף עיין במאמרי הכרך כולם במהלך כתיבתו. דבריו האישיים, המהווים עדות ישירה וייחודית שטרם מצאה את ביטוייה עלי ספר, פותחים את הכרך מראשיתו.

* * *

לסיום, חובה נעימה היא לנו לחתום בשלמי תודה. לעורך הראשי של כתב העת משפט, חברה ותרבות פרופ' אסף לחובסקי על ליווי עבודת הכרך מראשית דרכו. לעורכי הכרך פרופ' יורם מרגליות וד"ר חיים זיכרמן על שהפקידו בידינו את האחריות והמחויבות לניהול עבודת המערכת ועל עצותיהם הטובות ומאירות העיניים. לקוראים החיצוניים של הכרך, שתרמו למחברות ולמחברי המאמרים טובנות, מחשבות והערות מחכימות. לרכזת המערכת גב' נירית פוטרמן שניווטה במסירות את הפקת הכרך. לעורכת הלשון גב' דניאלה רפאלי ולמעצבות גב' יעל ביבר וגב' מיכל סמוקוביץ על עבודתן היסודית והמקצועית. תודה אחרונה ומיוחדת מסורה לחברות ולחברי המערכת, שעברו עליו עימנו בהשקעה ובחריצות, החל מהשלב שבו פרסומי הכרך היו טיוטות ועד לשלב שבו הם הפכו למאמרים המוגשים לקוראות ולקוראי כרך זה.

